

Erdély legkorábbi református templomi orgonáinak történetéhez

Három évtized telt el azóta, hogy Dávid István számba vette a történelmi Erdély műemlékorgonáit.¹ Munkájában, amely a mai napig a legteljesebb tematikus korpusz, több mint ezer templomi hangszerről közöl történeti adatokat, leírásokat, illetve fényképeket. A célirányos egyházzenei, valamint az erdélyi magyar egyháztörténeti kutatásoknak és forrásfeltárásoknak (különösen az általános zsinatok végzései és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek közzétételének) köszönhetően mára egy-egy vidék történeti emlékei mellett számos mester életpályáját és működését részleteiben is ismerjük.² Sipos Dávid négy történeti református egyházmegye templomainak orgonáit írta össze,³ de elkészült három észak-erdélyi megye (Kolozs, Szilágy, Beszterce-Naszód) orgonáinak katasztere is.⁴ A gazdag, XVII. századra visszanyúló katolikus emléanyag feldolgozása is megkezdődött, a székelyföldi főesperességek hangszereivel.⁵

Emellett a figyelem kiterjedt a Székelyföldön működő XIX. századi orgonaépítő mesterekre, gondolunk itt – a teljesség igénye nélkül – a szemerjai Serester Dávidra,⁶ az ugyancsak háromszéki Papolcon munkálkodó Barabás Sámuel tanítóra,⁷ a „székely ezermesterként” ismert, Marosvásárhelyt zenélő kutat, másutt orgonákat is építő Bodor Péterre,⁸ az Udvarhelyszéken működő

1 DÁVID, *Műemlék orgonák Erdélyben*.

2 Jelen tanulmány a CSÁKI, *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században* 41–44. kiegészített, a folyóirat szerkesztési szabályaihoz igazított változata, amely a székelyföldi (ezen belül is háromszéki) emlékanyagra összpontosít, és nem tér ki az erdélyi szász vonatkozású munkákra és adatbázisokra.

3 SIPOS, „A Küküllői Református Egyházmegye orgonái”; SIPOS, *Orgonáknak zengések*.

4 TÜRK, *Három észak-erdélyi megye orgonatája*.

5 GÁL, „Orgona a másik karzatban”. Lásd még GÁL, „Church organs”.

6 DÁVID, *Műemlék orgonák Erdélyben*, 24–25; TÜRK, „Particular Features of the Transylvanian Organ Landscape”, 263–264.

7 SZÖCSNÉ, „Egy régi papolci orgonakészítő mester”.

8 PÁL-ANTAL, *Mesterségem címere: Bodor Péter*.

lókodi Balázs Mózesre,⁹ mátfalvi Szócs Sámuelre,¹⁰ és nem utolsó sorban a XIX. század második felében Szabadkáról Kézdivásárhelyre átköltözött, Erdély-szerte több mint kétszáz hangszert kivitelező Kolonics István munkásságára.¹¹ Néhány éve éppen ezen folyóirat hasábjain kezdődött el a székelyföldi unitárius templomokban, esetünkben a Háromszék–Felsőfehéri Egyházkör területén a XIX. század első évtizedeitől épített orgonák bemutatása.¹² Utóbbi közleményben a magyarosan Boldizsár Tamásnak nevezett Thomas Baltres barcasági szász mester hangszereiről is olvashatunk. A korábbi szakirodalom a református templomokban bő fél évszázaddal korábban megjelenő orgonák esetében ugyancsak erdélyi szász hatást sejtett, használt vagy új orgonák vásárlását német gyülekezetektől, illetve mesterektől.

A XVIII. század második felének kezdetén az erdélyi református egyházban az orgona előbb Székelyföld, elsősorban Háromszék templomaiban terjedt el, és az egyházi tiltások ellenére gyorsan kiszorította a korábbi éneklőszékeket;¹³ néhány évtized leforgása alatt alig akadt olyan jelentősebb gyülekezet, amely ne használt volna templomi hangszert. A téma korábbi szakirodalmá¹⁴ – hozzánk hasonlóan¹⁵ – mindezek között Sepsiszentgyörgynek¹⁶ ítélte az elsőbbséget az orgona beszerzésében és szertartási használatában, s valamelyik környékbeli szász templomból megvásárolt hangszert valószínűsített.¹⁷ A re-

9 Egyik hangszerét újabban Enyedi Pál azonosította a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Lásd ENYEDI, „19. századi orgona”.

10 GÁL, „Adatok id. Szócs Sámuel mátfalvi orgonaépítő munkásságához”.

11 CSÍKY, *Kolonics*; WINDHAGER-GERÉD, „István Kolonics”; WINDHAGER-GERÉD, „Werksauflistung der Kolonics Orgeln in Siebenbürgen”.

12 MÁRK és ENYEDI, „Orgonák az unitárius Háromszék–Felsőfehéri Egyházkörben I.”; MÁRK és ENYEDI, „Orgonák az unitárius Háromszék–Felsőfehéri Egyházkörben II.”

13 Ezekről bővebben lásd ŐSZ, „Éneklőpulpitusok”.

14 POKOLY, *Az erdélyi református egyház története*, 5:100; ILLYÉS, „Az orgona bevezetése az erdélyi ref. egyházban”, 107; MAKSAY, „Orgonaszó zendüljön, örömeinek csendüljön”, 55; DÁVID, *Műemlék orgonák Erdélyben*, 19.

15 CSÁKI, „Szendrei József”.

16 A 15. században mezővárosi rangra emelt, országos és hetivásárok tartására kiváltságot szerző Sepsiszentgyörgy lakossága a reformáció idején előbb unitárius, majd a következő század első évtizedeitől református hitre tért. A virágzó, jó hírnévnek örvendő iskolát fenntartó eklézsia fejlődését az 1658. és 1661. évi török és tatár betörések, később a Thököly-mozgalom és a Rákóczi-szabadságharc idejének pusztításai, majd járványok vetették vissza. A 18. század közepén Háromszék legjelentősebb református egyházának számított, amely leideni egyetemen tanult lelkészt fogadott, református generális zsinat házigazdája volt, és a püspöki felügyelet alá tartozó erdélyi városi kiemelt gyülekezetek közé igyekezett felzárkózni.

17 DÁVID, *Műemlék orgonák Erdélyben*, 19. Lásd újabban SIPOS, *Orgonáknak zengések*, 27.

formátus egyházközség 1755-ben megkezdett jegyzőkönyvébe bemásolták az 1753 végén az organista díjazásáról megkötött szerződést,¹⁸ amely a sepsiszentgyörgyi gyülekezet orgonájáról is tudósít: „*építettünk* a mi templomunkba isteni szent szolgálatra egy orgonát”. A szöveg megnevezi Szendrei Józsefet, aki a hangszer „architectussa és mestere”, és aki orgonát „ecclesiankhoz való hivségéből Isten ditsőségére és köz hasznunkra *épített*”. Szendreit élete végéig („perpetua et vita durante”) fogadta meg organistájának az eklézsia, arra az esetre, ha a költséges hangszer javításra szorulna. A gyülekezet vállalta továbbá, hogy megfelelő lakhatást biztosít neki, s bérét a terménybeli fizetség mellett évi tíz magyar forintban állapította meg.¹⁹

A hangszer készítőjének – aki egyben a gyülekezet tagja is – megnevezése azt jelzi, hogy nem a barcasági magyar vagy szász lutheránus templomok valamelyikéből megvásárolt, használt orgonával van dolgunk. Ezt támasztja alá továbbá az is, hogy a korabeli egyházi jegyzőkönyvek nem említenek beszerzési szándékot az 1750-es évek elején, és a számadásokból is hiányoznak vásárlásra, szállításra, felállításra stb. kifizetett összegek. Nincsen tudomásunk a hangszer megvásárlását támogató és a többi járulékos költséget átvállaló patrónusi cselekedetről.²⁰ Nem tudunk 1753 vége előtt Szendreivel vagy más hangszerkészítővel megkötött szerződésről és ilyen célra kifizetett összegekről sem. Mindezekkel együtt még beszédesebb az a tény, hogy a felsőbb egyházi hatóságok részéről sem érkezett tiltakozás, pedig 1756-ban maga a püspök, Borosnyai Lukács János vizitált Sepsiszentgyörgyön, és – amint őt Bod Péter is mentette később – „ugyan helyjben nem hagyta; de hogy akadályoztatná, még azt-is nem látta.”²¹ A fenntartások majd csak két évvel később fogalmazódnak meg.²²

Ezzel szemben tudomásunk van arról, hogy Szendrei József, aki 1754-től a gyülekezet alkalmazásában állt fizetett organistaként, az említett évben valóban megkezdte egy orgona építését a sepsiszentgyörgyi református templomba. Részleteiben nem ismert szerződése szerint 90 magyar forint

18 SREL, I/14. *Urbarium* (1755). A szöveg közölve: CSÁKI, *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*, 132. A szerződés tartalmát bemásoló személy következetlen igeidő-használata különböző értelmezéseket is megenged, a helyes megoldásban a későbbi évek egyházi iratai vannak segítségünkre.

19 I. m. 133.

20 Az egyházközség patrónusai a 18. század közepén a helyi nemes Daczó család tagjai, akiknek számos úrasztali kegytárgyadománya ismert ebből az időszakból.

21 BOD, *Smirnai Szent Polikárpus*, 207–208.

22 Vö. 34. jz.

munkadíjban állapodtak meg, a hangszer mellett az orgonakarzat és további asztalosmunkák elkészítését és festését is elvállalta.²³ A megyebírók éves számadásai szerint 1754–1757 között, három alkalommal összesen 95 magyar forint munkadíjat fizettek ki számára;²⁴ további 6 magyar forintot a segédjének. Ezek mellett járt neki évente az orgonista állása után 10 magyar forint, amit – egyelőre hangszer hiányában – valószínűleg ekkor még énekvezéri vagy tanítói tevékenységéért kapott meg. A munkadíjak mellett az egyház több alkalommal vásárolt a hangszer elkészítéséhez szükséges anyagokat (deszka, bútortvasalat, bőrirha, orgonaszíjak, ón, fehér ón, ón olvasztásához edények, festék, aranyozáshoz és ezüstözéshez való kellékek, terpentin stb.).²⁵

1757 után Szendrei Józsefnek „orgona csinálásért” már nem fizetnek. Minden jel arra mutat, hogy a következő évre használatba került a költséges orgona, amellyel azonban nem volt maradéktalanul elégedett a gyülekezet, amint egy 1762-ban tett feljegyzésből kitűnik: „1758-ban kezdvén őkegyelme az orgona mellett való annualis szolgálattját és fizetésit, mert addig mind csinálta s ma sincsen egészen elkészítve”.²⁶

23 „... chorus csinálásával az orgona csináló tartozott, amint conventionálisából világosok kitezik.” SREL, *Számadások*, 61^r.

24 „Ugyan Szendrei József uramnak az orgona csinálásának sallariumába adtunk [hflo.]

24. [den.] 16.”; „Az orgonáért adtam Szendrei József ecsém uramnak hflo. 29. den. 86.”; „Az orgona tsinálásért ismét hflo. 41. den. 30.” SREL, *Számadások*, 1754–1757.

25 „Három rendbéli vásár volt az orgona materiájában. Elsőben vásárolt [...] 60 font ónat flo. 20 dr. 70. Emellett ón olvasztani serpenyőket, drótot és terebintinát. Másodszor én vásároltam Kosztándi Jánostól nem tudom mennyi ónat festékkel együtt és arannyal s ezüsttel együtt, akkor mindent felirattam volt. Az akkori vásárom ment flo. 21 dr. 35. [...] Harmadszor ismét én vásároltam 6 font fejr ónat, szíjjakot és vasat az orgona karja erősítésére, melyek mind szükségesek voltak, ad flo. 9. dr. 62. Ezen három rendbéli vásár szükségesképpen megkívántatott az orgonára.” – SREL, *Számadások*, 33^r. További kiadások a számadások alapján 1758-ig: „Orgonára, orgonista házára, templom chorussára, abban való székekre és halott mellé való csinálendő székekre vettünk csiki és gelencei deszkát is summa floh. 16 den. 84.”; „Az orgona csinálásának szükségire vettünk négy sing kendervásznat den. 32.”; „Ugyan az orgonához egy irhát vettünk den. 48.”; „Orgonára és harangok ütejire vettünk vasat hflo. 2 den. 95.”; „Orgonához való enyvét, apróság készületet, irhát, vásznat vettünk hflo. 3 den. 43.” – SREL, *Számadások*, 1754–1757. Későbbi kiadások az orgonára: 1758: „Sándornak [*a kovácsnak – kiemelés tőlem*] az orgonára csinált vas horgokért hflo. 1 den. 02. [...] Vettem az orgona karjára egy vasat hflo. 1 den. 08.”; 1759: „Az orgona szíjjáért adtam hflo. 2 den. 84.”; 1761–1762: „Vettem 1 font zöld festéket az orgonára hflo. 1 den. 20.” – SREL, *Számadások*, 1758–1762.

26 SREL, *Számadások*, 259^r.

Az orgonabeszerzés pénzügyeinek alapos vizsgálatára végül 1762-ban került sor. A kifogások között szerepelt az orgona elkészítésére kifizetett munkadíjakat és anyagköltségeket összesítő számadás hiánya. Felmerült az orgonistának 1754-től kifizetett bérügye is, hiszen a hangszer csak évekkel később készült el. Idézzük a vizsgálat során megfogalmazott kifogásokat: „Nagy difficultás ez az orgona iránt, hogy még Anno 1754 Szendrei József atyafi hozzákezdvén és minden materiálékát az ecclesia is bőven megvásárolván s suppeditalván, mai napig imperfecto vagyon, holott más ecclesiákba attól fogva Szendrei József atyafi egynehány orgonákat csinált, de ezt mindenkor posthabeálta. Impónáltatik azért, hogy a megnevezett atyafi a conventio szerint intra mentem készítse el perfecto, hogy az ecclesia is ahhoz értő emberekkel oculálatván aestimaltassa, ha a conventio szerint készült-é? mert külömben az ecclesia tovább nem patiálhat. Ha pedig ugyan el nem akarja készíteni, tehát szedgye le és az ecclesianak minden arra tött költségét refundállyá, hogy azzal az ecclesia más alkalmas orgonát készíthessen.”²⁷ Emlékeztették további szerződéses kötelezettségeire is, amelyeknek hasonlóképpen nem tett eleget: „a templom ajtajának megfestését is fogadta volt a nevezett atyafi, arra festék is adatott, de meg nem festette, ezt is tartozik tisztességesen megfesteni”.²⁸

A sepsiszentgyörgyi református egyházközség vezetőinek álláspontja szerint tehát minden feltétel teljesült a szerződött orgona elkészítéséhez, ezzel szemben az amúgy is a gyülekezet alkalmazásában lévő Szendrei József nem a saját temploma számára igyekezett befejezni az évek óta készülő hangszert, hanem más eklézsiák megrendelésére dolgozott.²⁹ A hangszerépítő mester álláspontját nem jegyezték fel, az viszont kevésbé valószínű, hogy egyházközségi

²⁷ SREL, *Számadások*, 64^r. Ebben az időben Erdély kiemelkedő orgonakészítő mestere a lőcsei származású, Nagyszebenben műhelyt fenntartó Johannes Hahn, a sepsiszentgyörgyiek azonban aligha gondolhattak az ő szerződtetésére. Mellette a segesvári Johann Baumgartner tevékenységéről tudunk ebből az időszakból, aki kisebb falusi templomokba épített orgonát. Ismert munkái nem eredeti helyükön maradtak fenn. Róla, a gelencei katolikus templom orgonája kapcsán lásd HOMOLYA, „Új-régi hangok Gelencén”. Mellettük más mesterek tevékenységével is számolnunk kell. A brassói Gottlieb Czetsch orgonaépítő a század derekán bukkan fel; orgonát ábrázoló vésttel díszített, 1754-ben készült ónkannáját a Brassó Megyei Történeti Múzeum őrzi. MITRAN, *Arta cositorului transilvănean*, 46, 59. A mester tevékenységéről tudtak volt Háromszéken is: az 1770-es évek elején a baróti katolikus templomba készített hangszert. VESZELY, *A baróti plébánia*, 107.

²⁸ SREL, *Számadások*, 64^r.

²⁹ Az orgona ügyének kivételével Szendrei megbecsülésnek örvendett, az egyházközség újonnan felállított gyülekezeti presbitériuma („consistorium”) tagjának és jegyzőjének is megválasztották. CSÁKI, *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*, 133–134.

előjáróinak tudomása és jóváhagyása nélkül vállalt volna más megbízatásokat az 1750-es évek második felében. Az 1756-ban beszerzett köpeczi orgona készítőjének neve nem ismert,³⁰ a kézdivásárhelyi református templomba 1757-ben épült hangszer a már említett Szendrei mester munkáját dicséri³¹ (1. kép). A következő évre pedig, amint láttuk, a sepsiszentgyörgyi orgona is használható állapotba került.

A megnevezett református eklézsiák magukra hívták az egyházi főhatóságok haragját.³² Maga a püspök is vitatta 1758-ban a jelentős kiadások létjogosultságát olyan körülmények között, hogy „papokat aligha tarthatnak eklézsiáink, s némellyik koldul temploma, tornya reparatiojára (mint a sepsiszentgyörgyi)³³ s orgonát, organistát tart. [...] Ollyan helyekre való az orgona, ahol mindenik hallgatónak könyv van a keziben, s érti s tudja az éneklésnek argumentumát.”³⁴ Három évvel később a bögsői zsinat már arról számol be, hogy „az orgonával való éneklést egy eklézsia propria auctoritate introducálván”,³⁵ a négy háromszéki református egyházmegye gyülekezetei sorra igyekeztek az orgona eklézsiák sorába, és patrónus hiányában az egyéb célra

30 „Tekintetes öreg Kováts Boldizsárné kegyes nemes asszony maga költségén orgonát csináltatott.” – DÁVID, *Műemlék orgonák Erdélyben*, 96. A kortárs tudós pap-esperes Benkő József (1740–1814), aki 1770-ben egyháztörténeti munkájában összegezte az erdővidéki református egyházmegye múltját, ezzel kapcsolatban megemlíti: „Ad Annum 1761 békezdték az erdélyi reformata eklézsiák is venni a templombéli cultusra az orgonát tiszteletes Borosnyai Lukács János püspöknek idejében, és szintén az egész Egyházi Rendnek akarata ellen elterjede az orgona Háromszékre s Erdővidékre, legelsőben csináltatván orgonát a Köpetzi eklézsia Anno 1756, azután Fülében Anno 1761.” – BENKŐ, *Filius posthumus*, 91.

31 Az orgona a 18. század végén Nagybaconba került és alakításokkal ma is használatban van. Újabbán lásd DÁVID, „»...melyből egy igen jó és tsinos munkájú, kised orgona vétetett«, 150–151.

32 A felsorolt háromszéki református egyházközségek mellé csatlakozott Marosvécs is, amelynek templomában 1759 februárjában jelzik a Johannes Hahn által 1757 végén szignált orgona meglétét. SIPOS, *Orgonáknak zengések*, 266–267; DÁVID, „»...melyből egy igen jó és tsinos munkájú, kised orgona vétetett«, 151.

33 Az egyházközség 1757-ben nyert engedélyt (ún. „koldulási engedélyt”) az egyházi és világi hatóságoktól, hogy Erdély-szerte adománygyűjtést folytasson az 1738-as földrengésben megrongált harangtornya újjáépítésére. Bővebben lásd CSÁKI, *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*, 81–82.

34 Borosnyai Lukács János püspök levele a Főkonzisztóriumhoz. 1758. május 1. BUZOGÁNY és mtsai, *Erdélyi református zsinatok iratai II.*, 338. Ennek ellenére a dési zsinat 1758-ban nem foglalkozott bővebben az orgonák ügyével; az espereseknek meghagyta, hogy az engedély nélküli orgonabeszerzésekre felülvigyázzanak. I. m. 341.

35 A zsinat nyilvánvalóan Sepsiszentgyörgyre gondolt, de a gyülekezet megnevezésétől eltekintett. I. m. 363.

1. kép. Szendrei József a kézdivásárhelyi református templomba 1757-ben készített orgonája, ma a nagybaconi református templomban.
(Fotó: Pap Zoltán, 2017)

2. kép. Kelemen János a maksai református templomban 1761 körül készített orgonája.
(Fotó: Huszka József, 1892, részlet)*

* Néprajzi Múzeum, Fényképtár, F 70518. Mivel a fotó a régi maksai templom 1893-as lebontása előtt készült, nem a Maksára Sepsiszentgyörgyről 1894-ben eladott Szendrei-hangszert, hanem Kelemen Jánosnak a kép tanúsága szerint valószínűleg 1760-ban lefestett és a XIX. században átalakított orgonáját ábrázolja. Vö. Dávid, „»...melyből egy igen jó és tinos munkájú, kised orgona vétetett«”, 149–150. (A Szerk.)

fenntartott pénzügyi alapokat sem sajnálták az anyagi háttér előteremtésére. Veszélybe kerültek az „orgonálásnak mesterségét” nem ismerő iskolamesterek is, helyükre orgonistát fogadtak, ahol erre lehetőség és megfelelő személy került. Ilyen körülmények között az említett bögözi zsinat úgy határozott, hogy amely erdélyi református gyülekezet orgonát akar vásárolni, az ne az eklézsia pénzéből, hanem kizárólag célirányos adományokból gazdálkodjon, és azokból biztosítsa az „igen könnyen bomló s romló muzsika” javítási költségeit is. Az ilyen eklézsiáknak igazolniuk kellett továbbá, hogy tanítójuk mellett képesek megfelelő bért és körülményeket biztosítani orgonista számára is.³⁶

Az orgona bevezetését nem mindenütt fogadták örömmel, a bögözi zsinat végzése pedig már alapot is nyújtottak a fenntartások megfogalmazására. Így történt Kőrösön,³⁷ ahol a közösséget megosztotta a hangszer beszerzésének ügye. Több mint negyven családfő egyháztag 1762-ben az esperesi vizitáció alkalmával tiltakozott a templomi hangszer megvásárlása és felszerelése ellen, amelyre az előleget a harangalapból fizették ki a név szerint nem említett orgonaépítő mestereknek.³⁸ Az említett egyháztagok előre bocsátották, hogy mivel az orgona beszerzése nem közösségi akaratból történt, annak költséges javításában, de a kántor fizetésének kiegészítésében sem kívánnak részt vállalni.³⁹

A kézdiszéki Maksán az orgonát a gyülekezet közös döntésével szerezték be egy nagyobb méretű javítás vagy építkezés idején, amikor a középkori eredetű templomba festett faberendezés került.⁴⁰ Az egyházközség megyebírójának 1760. évre szóló feljegyzései szerint Szabó István feleségével, Kanyó Máriával együtt az orgona, valamint a festett famennyezet elkészítésére egyaránt 5–5 magyar forintot adományozott.⁴¹ Annak ellenére, hogy az egyházmegyei előjárók igyekeztek lebeszélni az eklézsia tagjait a költséges beruházásról,⁴² a

³⁶ BUZOGÁNY és mtsai, *Erdélyi református zsinatok iratai II.*, 363–364; BENKŐ, *Filius posthumus*, 91–92.

³⁷ Ma: Csomakörös, Kovászna megye (rom.: Chiuruș).

³⁸ A kőrösi egyházközség régi jegyzőkönyvei és számadásai nem maradtak fenn, az orgonakészítő mester nevét későbbi iratokból sem ismerjük.

³⁹ CSÁKI, „Szendrei József”, 122–123.

⁴⁰ A maksai református templom 1766-ban elkészült festett kazettás mennyezete 1893-ban, adományozás révén a budapesti Iparművészeti Múzeum tulajdonában került, ma is ott található.

⁴¹ A megyebíró 1759–1761. évekre szóló pénzügyi elszámolása. MREL, I/21, *Protocolum* (1739–1770), o. n.

⁴² „... venné le elméjét az orgonáról, elégséges lévén vallásunk régi praxissa szerint az isteni tisztelet anélkül is.” – ÖSZ, *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban*, 403.

hangszer az évtized elején már használatban volt a helyi református templomban. 1762 elején azonban a helyi iskolamester, a barátosi származású Kelemen János arról panaszkodott az esperesi vizitáción, hogy a tőle megrendelt és általa el is készített hangszer ellenértékét a gyülekezet nem fizette ki.⁴³ Személyében tehát egy újabb, Szendrei Józseffel egy időben Háromszéken működő orgonakészítő mestert azonosíthatunk (2. kép). Az ügy feloldására maga az „iskolamester es organista” tett javaslatot, miszerint tanítóként és organistaként szolgálja a gyülekezetet, amennyiben az „illő respectusban” tartja és élete végéig megmarasztalja Maksán. Amint láttuk, a sepsiszentgyörgyiek is „vita durante” választották meg Szendrei Józsefet organistájuknak, aki ezzel is igyekezett megelőzni, hogy vélt vagy valós indokkal elmozdítsák az orgona árának kifizetése nélkül. Kelemen János ajánlatát elfogadta a maksai gyülekezet, hiszen a hangszert rendeltetés szerint használni, meghibásodás esetében javítani képes személyt tudhatott alkalmazásában.⁴⁴

Szendrei Józsefhez hasonlóan Kelemen János is ismeretlen helyen tanulta ki az orgonaépítést. A kézdivásárhelyi és sepsiszentgyörgyi orgona után Szendrei József a zágoni (1759)⁴⁵ és erdőfülei (1761)⁴⁶ református templomoknak épített hangszert, de más, festett templomi asztalosmunka elkészítését is vállalta, amint az sepsiszentgyörgyi szerződéséből is ismert. 1768-ban a feldobolyi templomot festett famennyezettel és fakarzattal látta el,⁴⁷ a következő évtized derekán Uzonban az orgonakarzat mellvédjét festette meg (3. kép).⁴⁸

43 I. m.. 403–404. Az esperesi egyházlátogatás végzését bejegyezték a maksai egyházközség régi jegyzőkönyvébe is. MREL, I/21, *Protocollum* (1739–1770), o. n.

44 Marosvécsen például a hangszer működtetéséhez nem értő iskolamester 1759-ben „meg nem marasztatott”. SIPOS, *Orgonáknak zengések*, 266. A papmarasztás a gyülekezet szabad lelkészválasztási jogát jelentette, amely alapján eldönthette, megtartja-e lelképásztortát vagy tanítóját a következő évre.

45 A zágoni református templomban 1759-ben felállították az orgonát, amelynek árát két évvel később törlesztették Szendrei József hangszerkészítő mesternek. CSÁKI, „A zágoni református templom építéstörténete”, 120.

46 „Az orgona latin feliratából arról ellenben világos értesülést szerezhetünk, hogy az egyházközségnek pénzébe nem került, mivel a szent művet nemes Boda József úr, élte párjával Urs Judithtal, Szendrei József által csináltatta, ifjabb Boda János kurátorsága idejében” – KARÁCSON, *Az erdőfülei református egyházközség története*, 42.

47 CSÁKI, „A feldobolyi református templom építéstörténete”, 51.

48 A megyebíró éves pénzügyi számadása 1774-ben az orgona számára (helyi asztalosmesterek által) átalakított karzat költségeit, valamint „Szendrei uram” nevét említi. Feltehetően az orgonát is ő készítette. CSÁKI, „Az uzoni református templom (történeti áttekintés)”, 89.

3. kép. Szendrei József által készített festett famennyezet
a feldobolyi református templomban (1768).
(Fotó: Csáki Árpád, 2017)

Két évtized alatt nem csak Háromszéken dolgozott,⁴⁹ híre egész Erdélyben elterjedt, 1768-ban az ótordai reformátusoknak készített templomi orgonát.

Kelemen János későbbi tevékenységéről már kevesebb adatot ismerünk. A maksai orgona⁵⁰ ellenértékét még évekkel később is törlesztette a helyi gyülekezet: 1767-ben az eklézsia 60 magyar forinttal volt adós, amelynek negyedrészt az esperesi vizitáció alkalmával megfizették.⁵¹ A következő évtized első felében gyülekezetet váltott, és „organifex”-ként említik, midőn a zabolai reformátusok iskolamestere és egyben organistája lett. Zabolán ugyancsak nagy mértékű templomjavításra került sor ezekben az években. 1772-ből való

49 A sepsiszentgyörgyi református egyházközség levéltárának régi irataiból azt is ismerjük, hogy hosszú ideig a gyülekezet alkalmazásában maradt organistaként, évi 10 forintos bérét rendszeresen megkapta még az 1780-as évek második felében is.

50 Az orgona a 19. század végéig templomi használatban volt, 1892-ben még szerepel a templom középkori falképeit feltáró Huszka József fényképfelvételén. A fényképet többen közölték (különböző datálással). Helyesen, részletesen lásd JÁNÓ, „A maksai református templom »kifehérítése«”, 467–469.

51 A megyebíró 1767. évre szóló pénzügyi elszámolása. MREL, I/21, *Protocolum* (1739–1770), o. n.

a festett kazettás famennyezet (4. kép), egy évvel később elkészült a templom orgonája is, utóbbi Kelemen János itteni tevékenységével állhat összefüggésben. Ugyanő 1778-ban javította is az orgonát.⁵²

4. kép. A zabolai református templom festett kazettás mennyezetének részlete (1772).
(Fotó: Csáki Árpád, 2019)

Az elmúlt évtizedek forrásfeltárásai alapján mára név szerint azonosítani tudunk székelyföldi mestereket, akik a XVIII. század második felében Erdély korai református templomi orgonáinak megépítésében kiemelkedő szerepet vállaltak. Egyelőre nem ismert, hogy milyen környezetben sajátították el az orgonaépítés mesteriségét,⁵³ tevékenységük azonban túlmutat a hangszerkészítésen és időben egybeesik egy háromszéki festő-asztalos iskola működésével, amelynek fennmaradt vagy elpusztult, de adatolható emlékanyagát (elsősorban templomi festett faberendezések) a szakértők ugyanazon mester

⁵² CSÁKI, „Szendrei József, az ismeretlen 18. századi orgonakészítő”, 117.

⁵³ A korábbi erdélyi orgonatörténeti kutatás már előrevetítette, hogy az 1800 előtti időszakban számolnunk kell olyan helyi asztalosmesterek tevékenységével, akik egyes, létező orgonák lemásolásával próbálkoztak. TÜRK, „Particular Features of the Transylvanian Organ Landscape”, 264.

és a köréje tömörülő műhely termékeinek tekintik.⁵⁴ A művelődés- és művészettörténeti vonatkozásokon túl a tanulmányunkban részletesen tárgyalt eset is mutatja, hogy a forrásokon alapuló történeti kutatásoktól remélhetünk olyan további adatokat, amelyek hozzájárulnak jelenlegi tudásunk kiegészítéséhez, árnyalásához vagy akár átértékeléséhez. A sepsiszentgyörgyi orgona megépítésének pontosított története átírja Erdély korai református templomi orgonáinak időrendi sorrendjét. Példátlan kezdeményezésével, valamint azzal, hogy a szándék megfogalmazásán túl hangszerépítő mesterrel is szerződést kötött 1753-ban, és csak részleteiben nem ismert körülmények miatt csúszott le az időrendi elsőbbségről, Sepsiszentgyörgy mint kiemelkedő hely marad fenn a székelyföldi és erdélyi orgonatörténetben.

Rövidítések

MREL – Maksai Református Egyházközség Levéltára (Maksa)

SREL – Sepsiszentgyörgyi Református Egyházközség Levéltára (Sepsiszentgyörgy)

Hivatkozott irodalom

BENKŐ József. *Filius posthumus*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14. Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszéke, 2004.

BOD Péter. *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő református püspököknek históriája*. [Kiss Ny., 1766.]

BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, ŐSZ Sándor Előd és SIPOS Gábor. *Erdélyi református zsinatok iratai II*. Erdélyi Református Egyházkerület, 2016.

CSÁKI Árpád. „Szendrei József, az ismeretlen 18. századi orgonakészítő”. *Református Szemle* 95, 1. sz. (2002): 107–124.

CSÁKI Árpád. *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*. Sepsiszentgyörgy Kiadó, 2022.

CSÁKI Árpád. „A zágoni református templom építéstörténete”. In *Székelyföld települései. Zágon*, szerk. CSÁKI Árpád, KINDA István, NAGY Balázs és TÓTH Szabolcs Barnabás. Háromszék Vármegye Kiadó, 2018.

CSÁKI Árpád. „A feldobolyi református templom építéstörténete”. In *Acta Siculica 2018–2019*. Székely Nemzeti Múzeum, 2020.

CSÁKI Árpád. „Az uzoni református templom (történeti áttekintés)”. In *Székelyföld települései. Uzon*, szerk. CSÁKI Árpád és KINDA István. Háromszék Vármegye Kiadó, 2022.

⁵⁴ Vö. SZÖCSNÉ GAZDA és MIHÁLY, „A barátosi református templom kazettás mennyezete”, 627–628; MIHÁLY, „Elpusztult templomi festett famennyezetekről”, 42–43.

- CSÍKY Csaba. *Kolonics. Orgonaépítéset a 19. századi Erdélyben*. Marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem Kiadója, 2007.
- DÁVID István. *Műemlék orgonák Erdélyben*. Az adattár összeállításában közreműködött BINDER Hermann, GERÉD Vilmos és KOVÁCS László Attila. Polis – Balassi, 1996.
- DÁVID István. „»...melyből egy igen jó és tsinos munkájú, kised orgona vétetett«. Alapítványok és orgonák Erdély 18. századi református gyülekezeteiben”. In *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. BALOGH Csaba és KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2021.
- ENYEDI Pál. „19. századi orgona a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében”. In *Acta Siculica 2018–2019*. Székely Nemzeti Múzeum, 2020.
- ENYEDI Pál és MÁRK Attila. *A Magyar Unitárius Egyház orgonái I. A Háromszék-Felsőfehéri és a Székelyudvarhelyi Egyházkör*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja, 2021.
- GÁL Hunor. „Orgona a másik karzatban. A gyulafehérvári főegyházmegye »hangszervándorlásairól« a 17. századtól napjainkig”. In *Szárnyra kelnek, mint a sasok. Teológiai tanulmányok*, szerk. KISS Endre. Szent István Társulat – Verbum Kiadó, 2024.
- GÁL Hunor. „Adatok id. Szöcs Sámuel mátisfalvi orgonaépítő munkásságához.” *Magyar Egyházzene* 26, 3. szám (2023/2024): 303–312.
- GÁL Hunor. „Church organs in the 17th–18th century Archdeaconries of Csík and Gyergyó”. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica* 70, 1. sz. (2025): 83–106.
- ILLYÉS Géza. „Az orgona bevezetése az erdélyi ref. egyházban”. *Református Szemle* 28, 7–8. sz. (1935): 107–109.
- JÁNÓ Mihály. „A maksai református templom »kifehértése«. Adatok a templom középkori falképeinek felfedezéséről, a templom lebontásáról és a kazettás mennyezet elszállításáról 1892–1893-ban”. In *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, 2020.
- KARÁCSON Béla. *Az erdőfülei református egyházközség története*. Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, 2006.
- MAKSAY Albert. „Orgonaszó zendüljön, örömeinek csendüljön.” *Református Szemle* 47, 9. sz. (1954): 50–56.
- MÁRK Attila és ENYEDI Pál. „Orgonák az unitárius Háromszék-Felsőfehéri Egyházkörben I.”. *Magyar Egyházzene* 22, 1. sz. (2014/2015): 43–58.
- MÁRK Attila és ENYEDI Pál. „Orgonák az unitárius Háromszék-Felsőfehéri Egyházkörben II.”. *Magyar Egyházzene* 23, 2. sz. (2015/2016): 179–192.
- MIHÁLY Ferenc. „Elpusztult templomi festett famennyezetekről. *Transsylvania Nostra* 4, 2. sz. (2010): 37–48.
- MITRAN, Gheorghe. *Arta cositorului transilvănean între renaștere și baroc, sec. al XVI–XVIII-lea*. Direcția Județeană pentru Cultură și Patrimoniu Național Brașov, 2012.
- ŐSZ Sándor Előd. „Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben”. *Református Szemle* 101, 4. sz. (2008): 411–460.
- ŐSZ Sándor Előd. *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022.
- PÁL-ANTAL Sándor. *Mesterségem címere: Bodor Péter. Egy zseniális székely elme*. Mentor Kiadó, 2016.

- POKOLY József. *Az erdélyi református egyház története*. 5. köt. Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, 1904.
- SIPOS Dávid. „A Küküllői Református Egyházmegye orgonái I–IV.” In *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I–IV*, szerk. BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd és TÓTH Levente, I: 551–568, II: 631–642, III: 689–699, IV: 801–821. Koinonia Kiadó, 2008–2012.
- SIPOS Dávid. *Orgonáknak zengések. A történelmi dési, széki és görgényi református egyházme-gyek orgonái*. Komp-Press Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő. „Egy régi papolci orgonakészítő mester”. *Honismeret* 27, 5. sz. (1999): 73–76.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő és MIHÁLY Ferenc. „A barátosi református templom kazettás meny-nyezete”. In *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Mikó Kollégium, 2013.
- TÜRK, Erich. *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud / Három észak-erdélyi megye orgonatája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Na-szód megye*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014.
- TÜRK, Erich. „Particular features of the Transylvanian Organ Landscape”. *Musicology Today* 8, Issue 4 (32) (2017): 255–288.
- VESZELY Károly. *A baróti plébánia*. Römer és Kramner, 1868.
- WINDHAGER-GERÉD Erzsébet. „István Kolonics (1826–1892). Orgelbaumeister aus Sza-badka in Siebenbürgen”. *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Series Musica* 54, 2. sz. (2009): 113–125.
- WINDHAGER-GERÉD Erzsébet. „Werksauflistung der Kolonics Orgeln in Siebenbürgen 1”. *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Series Musica* 62, 1. sz. (2017): 25–48.
- WINDHAGER-GERÉD Erzsébet. „Werksauflistung der Kolonics Orgeln in Siebenbürgen 2”. *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Series Musica* 62, 2. sz. (2017): 41–60.

ABSTRACT

On the History of the Earliest Reformed Church Organs in Transylvania

The introduction of instrumental church music into Hungarian Reformed churches in Transylvania took place at the beginning of the second half of the eighteenth century. The liturgical use of the church organ first became widespread in the churches of the Székelyland (historical region in the eastern part of Transylvania, today Romania), and within a few decades this practice had spread throughout the region. Contrary to earlier assumptions, these organs were not older instruments replaced by nearby Lutheran churches from the Saxon Land, but rather originated from the workshops of local cabinetmakers and instrument makers.

In the present study, we examine and clarify the circumstances surrounding the construction of the organ in Sepsiszentgyörgy (today Sfântu Gheorghe, Romania) which is considered to be the earliest of its kind. We emphasize that the local Reformed congregation had already decided to acquire the instrument in 1753 and had also hired an organist by the end of that year. However, the master craftsman Szendrei completed the construction of the organ only several years later, in 1758.

In addition to József Szendrei, the study also introduces another local organ builder, János Kelemen, who constructed instruments for Reformed churches in Háromszék (today Covasna County, Romania) during the 1760s.